

ԱՆԴՐԱՎԱՐՉ ՏՊԱԳՐՎԱԾԻՆ

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՓՇՈՏ ԲԱՆԱՊԱՐՅՆԵՐԻՆ

ՄԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՎԱՅՐԱՅԻՆ

Հուսով կլրամա Մեծ եղեռնի 100-ամյակը: Բայց գրադարաններում քիչ գրքեր կամ նվիրված մարդկության պատմության ամենաբարբարոսական, նողկալի ոճրագործություններով հարուստ էջերից մեջին: Թիշ՝ երևույթի ոլորտականության ու ծավաների ահօտիքայան համեմատ: Տավալիորեն քիչ, ամրայիրեն քիչ, աններելիորեն քիչ: Պատճաները չանտեսենք. հատկապես ստալինյան բռնապետության տարիներին հայոց ցեղասպանության մասին գրելն անթափառ էր: Սկսուած դեռ չեղ կաղելի մարդկության դեմ գործված այդ մեծագույն ոճի մասին գրել:

Դայ ժողովրդի հայրենիքի փրկված մի հատվածում՝ խորհրդային Հայաստանում, մինչև 1965թ. հայտնի ցույցը մարդիկ իրենց ծննդների, ազգականների, զավակների տանջալից սպանի մասին բարձրածայնելու և գրելու շատ քիչ հնարավորություններ ունեին: Եթե 1965-ից հետո Հայաստանում ինչ-որ չափով վիճակը փոփոխվեց, սկսցին հատուկներ գրելու ու հոդվածներ տպագրվել, 1967թ. Մեծ

եղեռնի զոհերին նվիրված հուշարձան կանգնեցվեց, ապա Ուսաստանում, Արքեթզանում ու Վրաստանում, մյուս հանրապետություններում, որտեղ ցեղասպանության տարիներին ապաստանել էին տասնյակ հազարավոր գաղթականներ, նույնիսկ 1965-ից հետո էլ չեղ կաղելի մարդկության դեմ գործված այդ մեծագույն ոճի մասին գրել:

Այսպես չգրանցվեցին վերապրության սահմաններում, հավաքել են Մեծ Եղեռնի մասին համշենահայերի հուշերը, բայց նյութական միջոցների պակասի պատճառով դրանք չեմ կարողացել գրով հրատարակել, այն դեպքում, եթե և Յայաստանում, և սիյուռնում, մասնավորապես Ուսաստանում, կանքազնաթիվ մեծահարուստներ, որոնց մի մասը, հատկապես Կրասնոդարի երկրամասում, ծագումով համշենահայ է: Գրի լույս ընծայման ժաման մեծ գումար չի կազմում, և օգնելու համար պարտադիր չէ միլիոններ: Կարևոր ցանկությունն է: Ինչև, «Զայն համշենական» ծավալի սուլ հնարավորություններն օգտագործելով ցայսօր կարողացել եմ տպագրել մի քանի հուշ, որոնցից վերջինը՝ «43 տարի անց»

(թիվ 80-81), շատ մեծ արձագանք գտավ ընթերցողների շրջանում: Այս ցեղասպանության մեկ այլ ականատեսի հուշերի տեսրի հետ տարիներ առաջ ինձ է տվել Գագրայի հայկական դպրոցի նախկին տնօրեն, երկարամյա մանկավարժ, շատ հայրենասեր և հրաշալի մարդ Լևոն Կրբաշյանը, որին կրկին ին երախտագիտությունն եմ հայտնում:

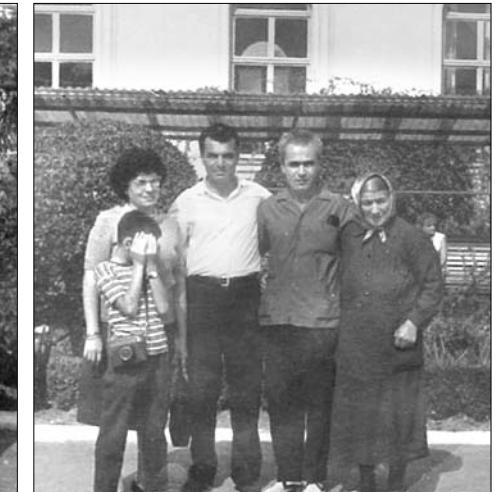
Անշուշտ, վերապրածների հուշերն անհնար է անտարբեր ընթերցել, բայց Զանակ (Զօնագ) տասի պատճնությունը, նաև Եփրեմ Զաքարյանի շատ անմիջական ներկայացնելու շնորհիկ, չափազանց հուզիչ է, և նոյնին էս, որ այն քանից կարողացել եմ շարելու ու սրբագրելու, խնճագրելու ու տպագրության պատրաստելու ընթացքում, նաև տպագրությունից հետո, ամեն անգամ խորապես հուզվել եմ և արցունքներն ընդհատել են ընթերցունը: Նման ապրումներ են ունեցել բերքի ընթերցողներից շատշատերը: Ինձ զանգահարել են նաև իմ գործընկերներից ունանք՝ Հայաստանի գրողների միության նախագահ Լևոն Ալանյանը, ճանաչված հրապարականությունը Մարգո Ղուկասյանը:

«Զայն համշենական» ընթերցողներին ենք ներկայացնում **Գևորգ Յաղըճյանի** հոդվածը և **Եշիան Անդրանիկյանի** նամակը: Հուսով ենք, որ էլ արձագանքների կիմեն, մանավանդ Արխագիայից, որտեղ բնակվում են Զանակ տասի մասին նյութի հրատարակության առթիվ հեռավոր Լու Անջելեսից իր խորին երախտագիտությունը համացանցվ հայտնեց նաև Սամվելի դուստրերից մեկը՝ Քանաքելը, որն այժմ կոչվում է Քիրի Կասսիա:

«Զայն համշենական» ընթերցողներին ենք ներկայացնում **Գևորգ Յաղըճյանի** հոդվածը և **Եշիան Անդրանիկյանի** նամակը: Հուսով ենք, որ էլ արձագանքների կիմեն, մանավանդ Արխագիայից, որտեղ բնակվում են Զանակ տասի մասին նյութը:

Աղերի օդանավակայանում, 1964թ.

Զանակ տասի, Սամվել Անդրանիկյանի ու նրա զավակներին մասին

Եշիան Անդրանիկյան:

Դաշն մանկություն է ունեցել, ապաստան է գտել որբանոցում: Նա այնքան փոքր է եղել կամ այնպիսի հոգեկան հարված է ստացել, որ չի հմացել իր ազգանունը, ու ընտրել է հայության այդ օրերին պաշտօնագույն հերոս Անդրանիկ Օօղանյանի անունը: Այսքանը միայն:

Քանաք Անդրանիկյան (Քիրի Կասսիա):

«Զ» այն համշենականի» նախորդ համարում Եփրեմ Զաքարյանի գրառած «43 տարի անց» հուշագրությունն ընթերցելիս, նույնիսկ մինչեւ ավարտելը, հույժ հուզված էի: Թերթի 7-րդ էջում տպագրված երիտասարդի դիմանկարը, առավելապես՝ աչքերը, ինչ-որ հուզելու և գրելու շատ քիչ հնարավորություններ ունեին: Եթե 1965-ից հետո Հայաստանում ինչ-որ չափով վիճակը փոփոխվեց, սկսցին հատուկներ գրելու ու հոդվածներ տպագրվել, 1967թ. Մեծ

տարի անց Արքային իրար համարական մոր եւ որդու շատ հուզիչ պատմության ավարտին, չկարողաց քննել եւ մինչեւ առավոտ շուռումուր եկա անկողնում: Պարզվեց, որ լուսանկարի երիտասարդը թերթուի հայանության թուրք Համմուդ թաղամասից իւնք ծննդանու ու մահանունը էր 1980-ականների երկրորդ կեսին նրան ծանրացաց այս թաղամասի նոր Սարաշ կոչվող հատվածի փողոցներում, որտեղով նա անցնում էր, եւ համաս նարդի խաղում մայթին նստած վաճառականների կամ արհեստավորների հետ: Նարդու խաղը դիտող ուրիշների շարքում, եւ էլ մեկ-մեկ ռեալիզմ էր գցում՝ խախտւելով այս կամ այն խաղացողին եւ փնտվելով մյուսի անձարակությունը: Իրեն խախտւելիս, պարու

Խոռվոր գիշերվա հաջորդ առավոտ զանգահարեցի «Զայն համշենական» գլխավոր խմբագիր, իմ բարեկամ Սերգեյ Վարդանյանին՝ հայտնելով վերոնշյալի մասին: Սերգեյը խնդրեց կապ հաստատել Սամվել Անդրանիկյանի լիբանանաբնակ ժառանգների հետ եւ թերթի համար նյութ պատրաստել, մանավանդ նկատի ունենալով այն փաստը, որ Եփրեմ Զաքարյանի հուշագրությունը հետու ստորագրություններից շրջանում: Բոլոր Համմուդի գրողների միջին կերպությունը կապ հաստատելու շնորհիկ է Եշիան Անդրանիկյանի նամակը: Հուսով ենք, որ էլ արձագանքների կիմեն, մանավանդ Արխագիայից, որտեղ բնակվում են Զանակ տասի մասին նյութը:

Ինչպես հայտնի է տպագրված հուշագրությունը, գաղթի ծանապարհին մայր ու որդի իրար կորցնում են: Ի վերջ, Սամվել Անդրանիկյանը մի այլ արձագանք է որբանոցն էլ բռնում է գաղթի կամ ականատեսի հուշերի շրջանում: Այս իրավունքը հայտնի է Եշիան Անդրանիկյանի համար: Դա այսպիսի հայտնի է առաջարկությունը հայության մեջ:

Ինչպես հայտնի է տպագրված հուշագրությունը, գաղթի ծանապարհին մայր ու որդի իրար կորցնում են: Ի վերջ, Սամվել Անդրանիկյանը մի այլ արձագանք է որբանոցն էլ բռնում է գաղթի կամ ականատեսի հուշերի շրջանում:

փան, եւ մի քանի տեղափոխություններից հետո, հաստատվում Բեյրութի հյուսիսային Ասթիլիա գյուղում, այն տարածում, որ հետագայում դառնալու էր Կիլիկի կարողիկոսության նոր նաստավյուր:

Սինէւ որբանոցի փակվելը 1920-ականների վերջին, Սամվելը մնում է որբանոցում, որտեղ կոչկակարություն է ստվորում: Նա հիշում է, որ, երբ որբերին Անթիլիասի գետակում լկութում էր Կիլիկի Սահակ Բիսապայան կարողիկոսը եւ հարկավոր էր ազգանուն ունենալ, ինքը, չիմանալով իր իսկական ազգանունը, հենց տեղում ընտրում է

Անդրամիկյան ազգանունը՝ ի պատիվ ազգային հերոսի, որը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում հատկապես որբերի շրջանում, քանի որ կարողացել էր իրենց չունեցած մանկության եւ կորցրած հարազատների համար թուրքից վրեժմնդիր լինել:

Որբանոցից դուրս գալուց հետո, օրվա հացի որոնումները պատաճի Սամվելին տանում են Լիբանանի Բեյրայի դաշտում գտնվող Զակիե գյուղաքաղաքը, ուր բանեցնում է կոչկակարի արեստը: Այնուհետև վերադառնում է Բեյրութ, ուր եւս գրավվում է նույն արեստով: Սիրանի տարի անց, Լիբանանի մայրաքաղաքի կենտրոնում գտնվող Սաարա վաճառաշահ թաղամասի մի շենքում խանութ է վարձում եւ սկսում գրավվել կոչկակարական պիտույքների վաճառականությամբ: Ս. Անդրամիկյանի գործը աստիճանաբար բարելավվում է եւ նա ընտանիք է կազմում Սաարի Փիլիպոսյանի հետ: Առաջին երիխան, տղա, մահանում է երկու տարեկանում: Բարեբախտաբար, զույգն ունենում է եւս չորս զավկա՝ երկուական աղջիկ եւ տղա, բոլորն էլ հայկական քաղցր անուններով՝ Յասմիկ, Քնարիկ, Իշխան եւ Արա: Չորսն էլ ավարտում են հայկական դարոցը անուններով՝ Յասմիկ, Քնարիկ, Իշխան եւ Արա: Չորսն էլ ավարտում են հայկական դարոցը եւ մտնում կյանքի ասպարեզ: Յասմիկը 1975թ. սկսված Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տարինե-

րին, բացի Իշխանից, զավակները բողոքում են անսպահով երկիրը, աղջիկները հաստատվում են Լուս Անջելեսում, ուր մինչ օրս աշխատում են իրեն պաշտոնյա մասնավոր ընկերություններում, որ հետագայում դառնալու էր Կիլիկի կարողիկոսության նոր նաստավյուրը:

1957թ. Բեյրութ, Սամվելը, տիկինը և իշխանը:

Զախիկ՝ Յասմիկը, Իշխանը, Քնարիկը և Արան, 1957թ.:

Արան նվագախմբի հետ գնում է Նորվեգիա, ուր շուրջ 10 տարի մնալուց հետո վերադառնում է Լիբանան, ուր եւ ապրում է առ այսօր, զբաղվում նվագով ու էկեկորոնային սաքքավորումների նորոգությամբ: Չորսից միայն իշխանն է ընտանիք կազմել: Նա լիբանանյան զանգվածային լրատվամիջոցների գովազրային գործակալ է, ունի գրասենյակ Բուրց Յամմուլում: Երբ իշխանն զանգահարեցի որոշ տեղեկությունների պարզաբան համար, եւս մեկ անակնակալ էր սպասում ինձ: պարզեց, որ մենք շուրջ երկու տասնամյակ առաջ ծանրացել ենք, այն է՝ Բուրց Յամմուլի գո-

վագդային իր գրասենյակում: Նա հիշեցրեց ինձ, որ լիբանանյան «ալ-Անուար» օրաթերթի հայկական էջի հրատարակության առթիվ այցելել են իր գրասենյակը՝ ին խմբագրած

«Սփիլուք» ամսագրի անունից շնորհակալություն հայտնելու այդ նախատերը նույն ժամանակաշրջանում մեր ազգը Արցախում գոյանարու էր մղում), եւ արաբերեն օրաթերթի հայկական շաբաթական էջը դադարեց շուրջ տասը թիվ լուս տեսնելուց հետո...

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, Սաարադի մյուս առեւտրական օբյեկտների շարքում, թալանվում է նաև Սամվել Անդրամիկյանի վաճառատունը: Նա ծանր

հայկական քարոզչության ամբիոն էր (նասնավորաբար, եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ նույն ժամանակաշրջանում մեր ազգը Արցախում գոյանարու էր մղում), եւ արաբերեն օրաթերթի հայկական շաբաթական էջը դադարեց դադարեց շուրջ տասը թիվ լուս տեսնելուց հետո...

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, Սաարադի մյուս առեւտրական օբյեկտների շարքում, թալանվում է նաև Սամվել Անդրամիկյանի վաճառատունը: Նա ծանր

վիճ կամ պատահական աշխատանքներ կատարելով:

Դուզիչ է նաև Սամվել Անդրամիկյանի մահվան դրվագը. նա մահանում է 2005թ. հենց ապրիլի 24-ի օրը, սրտի աշխատանքի հանկարծական դադարից: Երբ դիտելիս է լինում հեռատատեսության ուղիղ եթերով սփրովո՞ ԱՄՆ-ում հայերի բողոքի ցույցը: Ով գիտե, թե նա հնչախիսի ապրումներ է ունեցել մահվանը նախորդող րոպեներին...

Սամվել Անդրամիկյանը երեք տասնամյակից ավելի փնտրել է իր մորը: Իրեն տեղեկություններ էին հասել, թե մայրն ապրում է հավանաբար Արխագիայում՝ իր նոր ընտանիքի հետ: Սակայն, կար «Երկարյա վարագույրը», որի առկայության պայմանաներում էր սահմանադրության սահմանադրության սիրկում կարողանում է հանգել մի քանի հայենադարձների՝ օգնելու գտնել իր մորը, ինչը հայրենադարձներն անում են: Սամվելը գտնում է մորը: Երբ 1960-ականների սկզբին մի քիչ վեր է բարձրացվում «Երկարե վարագույր» եւ արտասահմանից սկսում են գբուսաշրջիկներ հայրենադարձների սպականի ամռանը Բեյրութից նակլու մեկնում են Օդեսա: Այս տեղ նրանց դիմավորում են մի քանի հարազատներ: Ինքնաթուով հասնում են Աղլերի օդանավակայան, ուր ենել էին մոր ապրած գյուղի կողմանելու այս ողբերգական պատմության հերոսներ:

Սամվել Անդրամիկյանը երկու ամսի մնում է Արխագիայում, ապա մեկ ամսի՝ Խորհրդային Հայաստանում՝ իհմնականում Երեւանում եւ Արարատ քաղաքում՝ հյուրներն կարողանություն ունենալու այս ողբերգական պատմության հերոսներ:

Արքազիա, Լիբանան, ԱՄՆ... Բոլորն էլ՝ հայոց հայրենիքից դուրս: Յայի ճակատագիր... ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶՃԵՅԱՆ

Երևան, 1964թ.

Սամվելը որդու՝ իշխանի հետ, Բեյրութ, 1957թ.:

արդյունքը: Ցավոք, հայկական գովազդներով զովագոյներով չքաջալերեցին այս հոլոյժ գովելի նախաձեռնությունը, որը, փաստորեն, արագ դուռը է ապրում, նոր գործ չի նախաձեռնում, այլ փորձում է կյանքի մնացյալ տարիներն անցկացնել սեւ օրվա համար իր մեկ կողմ դրած գործարի հաշ-

ությունը: Երբ է ապրում, նոր գործ չի նախաձեռնում, այլ փորձում է կյանքի մնացյալ տարիներն անցկացնել սեւ օրվա համար իր մեկ կողմ դրած գործարի հաշ-

ընթերցումը, քանի որ գրութիւնը արեւելահայերն էր, ու ես անվարժ եմ այդ մեկը սահուն ընթերցելու (համակարգիչն՝ PDF file-էն կը կարդայի):

Կես գիշեր էր, երբ հասայ այն բաժինը, ուր իմ մասին գրուած էր: Ակսայ լալ եւ արցունքներս սրբել ու յիշել այն օրերը, որ եղած եմ ինը: Արդեն իսկ առջեւս հաւաքուած ունեմի նկարները. մեկ կողմէն կը կարդայի, միւս կողմէն նկարները կը դիտէի եւ դարձեալ կու լայի: Շատ դժուար է այդ գգացումները բացատրել:

Ինչ կը վերաբերի հայրիկս յուշերու, ինք բնաւ իր ծեռագրով յուշեր չէ գրած: Մեկ բան պիտի աւելցնեմ հօրս մասին. աս Երիտասարդութեան եղած է ֆուրայութ Լիբանանի Շ.Ս.Ը.Ս.-ի ֆուրայութ առաջին խումբին մէջ: Թուականը չեմ գիտեր, եթե գտնեմ՝ իր այդ նկարներն կ'ուղարկեմ Ձեզի:

Սիրելի Սերգեյ, արդեօ՞ք Եփրեմ Զարան մեծ մօրս պատմութեամբ չի այս պատմութեամբ մէկն էր: Արդեօ՞ք կը կանաչ պատմութեամբ գտնեմ՝ իր այդ նկարներն կ'ուղարկեմ Ձեզի:

Յարգանքներով՝ Իշխան ԱՆԴՐԵՅԿԵԱՆ

Անդրամիկյանների ընտանիքը, 1959թ., Բեյրութ:

մանակ, պարզ էր, որ ես մեծ մարդու նման զգացումներ չունեմ, բայց այսօր, ահաւասիկ, 47 տարի յետոյ, կը զգամ այդ

զգացումներ եւ շատ կը յուզուիմ:

Սուտաւորապէս 2 ժամ տեսեց մինչեւ որ վերջացուցի մեծ մօրս պատմութեան

ТРАГЕДИЯ БАТУМСКИХ АРМЯН: ПРОСТО “РЕЗНЯ” ИЛИ ПРЕДВЕСТИК АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА?

Давид Мартиросян
кандидат исторических
наук, Москва

(Начало в 2011 NN1-2, 3-4)

Teskilat-i Mahsusa

Вооружённый мятеж, охвативший населённую русскоподанными мусульманами Батумскую область, имел множество специфических особенностей. Наиболее неприятным моментом для царской администрации явился, конечно же, факт скоординированного и массового характера вспыхнувшего мятежа. Как следствие все планы, разрабатывавшиеся в мирное время, оказались не соответствующими реальному положению дел. К тому же исполнители этих планов показали в военном отношении, свою полную профанпригодность. В частности, как следует из документов, начальник Чорохского отряда полковник Г. Н. Расторгуев даже не попытался активными действиями своих, пусть и малочисленных, но при этом регулярных частей (батальон пластунов и кадровые пограничники) остановить пыль противника. В результате из всего армянского населения Артвинского округа удалось спастись бегством только лишь большей части горожан Артвина. Что пришлось при этом пережить остальной части армянского населения, российское общество узнает позже, когда турецкие армейские части и иррегулярные формирования вместе с мятежниками будут разгромлены и изгнаны из пределов Батумской области. На проходивших в Батуми в 1915-1916 гг. заседаниях военно-полевых судов свидетели обвинения по делам взятых в плен местных мусульман приведут в своих показаниях шокирующие факты, объяснить которые как некий фактор, сопутствующий любой войне, язык не повернётся. Чтобы не быть голословным, приведу выдержки из показаний свидетелей по делу Османа Ахмед-оглы (30 лет, турок, русскоподанный), жителя селения Танзот, Арданучского участка Артвинского округа.

1. Во вводной части обвинительного акта содержаться следующие данные:

“Когда в ноябре месяце 1914 года турецкие четники прибыли в селение Танзот Арданучского участка, к ним примкнул в числе других своих односельцев - русскоподанных мусульман и сын местного старосты Осман Ахмед-оглы, который записался в четники, получил от них винтовку и ею вооружился; по словам свидетельницы Майрам Сакоян, называемый Осман был главарём местных четников и был одним из деятельных участников проишёдших затем в том селении убийствах и грабежей армянского населения, где тогда было

убито четниками, по показанию свидетеля Сулеймана Рашид оглы, 150 человек. Убийство и резня армян того селения были произведены в ночь на 15 ноября 1914 года, а с вечера всех взрослых мужчин армян собрали партиями, якобы для переписи, и затем ночью они все были убиты...”⁽³⁰⁾.

2. Из протокола дознания Сулеймана Решид оглы (60 лет, крестьянин с. Танзот Арданучского участка Артвинского округа):

“После занятия Ардануча четниками имам нашего селения Молла Ахмед Афар-оглы, Мухтар Ахмед Мехмед оглы и старшина Танзотского сельского округа Осман Ага Эзир-оглы тотчас же отправились в Ардануч, вооружились ружьями и присоединились к четникам... Кроме того, к четникам присоединились сыновья Мухтара - Осман Ахмед-оглы и Пейилью Ахмед-оглы, а также объездчик Мухомед (так в документе. - Д. М.) Гусейн оглы... Все они ушли в Турцию. В ту ночь, когда произошла резня в Ардануче, началась резня и у нас. Всего было убито около 150 человек. В ночь резни четырем армянам, из которых я знаю Саркиса

Мухтер (так в документе - Д. М.) и старшина Осман-ага стали уговаривать молодежь записываться в четники. Многие послушались их и, получив от четников ружья, примкнули к ним...”⁽³²⁾.

4. Из протокола дознания Петроса Туманова Вартаняна (40 лет, крестьянин с. Танзот Арданучского участка Артвинского округа):

“Когда четники вступили в Ардануч, старшина Танзотского сельского округа Осман Ага

телей фигурируют некие турецкие четники (тур. cete - отряд, группа), которые, установив контроль над частью территории Батумской области, приступили к формированию из местных мусульман вспомогательных отрядов;

б) активное участие в организации этих отрядов, играла местная (туземная) власть в лице духовенства и выборного сельского начальства. Они вербовали мусульманскую молодежь и вооружали её оружием,

вительство в Западной Армении”⁽³⁶⁾.

По сути, это были отряды исламской милиции, состоявшие из идейных пантюркистов и панисламистов. Формально они не являлись ни солдатами, ни жандармами, ни полицейскими. В упомянутом мною турецком военно-историческом исследовании описывается участие этих “патриотов” в оккупации Батумской области и называются их идейные лидеры и командиры. Так, Риза-бей командовал отрядами на приморском участке, Бахаэдин Шакир-бей - в районе Артвина и Якуб Джемиль-бей, имевший в подчинении 450 членов организации, действовал вместе с прибывшим из Стамбула 8-м пехотным полком в направлении г. Ардаган⁽³⁷⁾. Относительно Риза-бэя удалось установить только то, что он родился в Батуми и в 1930-х годах являлся членом турецкого парламента. А вот двое других - это личности примечательные и более “известные”. Не вдаваясь в детали их биографий, скажу только, что Бахаэдин Шакир-бей и Якуб Джемиль-бей, спустя несколько месяцев после описываемых событий, стали активными участниками армянского геноцида на территории Западной Армении, в процессе которого руководили внесудебными казнями.

Таким образом, свой первый кровавый опыт эти палачи армянского народа, приобрели именно в ходе событий, именуемых аджаарским восстанием. Прямых доказательств против них нет, но сопоставление фактов, наводит на мысль о том, что массовые казни христианского населения Батумской области, являлись спланированными акциями. Местные мусульмане, поддавшись пропаганде иллюзорных идей пантюркизма и панисламизма, не имевших в своей основе ничего кроме ненависти, стали смертоносным орудием в руках лидеров организации Teskilat-i Mahsusa. Трагический результат этих событий, фактически стал первым актом драмы, известной впоследствии как армянский геноцид.

* * *

30) Там же. Д. 770. Л. 3.

31) Там же. Л. 66.

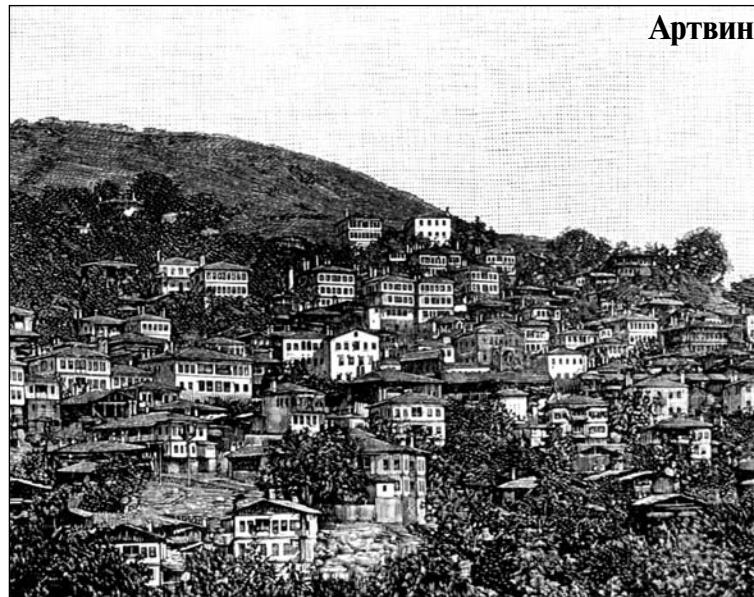
32) Там же. Л. 66 об.

33) Там же. Л. 66 об - 67.

34) Ахмед Джемаль-паша (1872-1922) - турецкий военный и государственный деятель, один из лидеров партии “Единение и прогресс”. “Младший партий” Энвер-паша и Талаат-паша по триумврату. В годы Первой мировой войны занимал посты морского министра и командующего 4-й турецкой армией (Сирийско-Палестинский фронт).

35) См.: Джемаль-паша. Записки 1913-1919 гг. /Пер. с англ. Тифлис, 1923. С. 39-41.

36) Birinci Dünya Harbinde Türk Kafkas Cephesi 3 nci Ordu Harekati [Cilt II, Birinci Kitap]. Ankara: Genelkurmay Basim Evi, 1993. S. 601-602.

Ардануч

Кюрды-оглы и Акопа Крикорова, удалось спрятаться, но через два дня Осман Ахмед оглы разыскал их и собственноручно убил...”⁽³¹⁾.

3. Из протокола дознания Вейсель Махмуд оглы (житель с. Танзот, Арданучского участка, Артвинского округа):

“По вступлении в Ардануч четников к ним тотчас же примкнули имам Молла Ахмед Афир-оглы, Мухтар Ахмед Мехмед оглы и старшина Танзотского сельского округа Осман Эзир Ага-оглы. Они первыми поехали в Ардануч и на следующий день вернулись оттуда, вооружённые ружьями, полученными ими от турецких четников. Спустя день после их возвращения в Танзот, к ним прибыла первая партия четников в количестве, кажется, 20 человек. Потом стали прибывать всё новые и новые партии, причём одни уходили, а другие приходили. В общем, набралось свыше 100 человек. Имам,

совместно с имамом нашего селения Молла Ахмедом и Мухтаром Ахмед Мехмед оглы отправились к ним, записались в четники и получили от них оружие. Затем, под влиянием их уговоров, почти все молодые танзотцы ходили в Ардануч записываться в четники, но из них турецкие четники выбрали лишь человек 40-50, приняли их и вооружили - остальных же забраковали, как неготовых к службе... Все эти лица уходили куда-то с четниками и через некоторое время вновь возвращались в селение... По слухам многие из них ходили далее под Ардаган...”⁽³³⁾.

Вышеприведенные данные - это всего лишь малая часть документов, позволяющих раскрыть и уточнить детали исследуемых трагических событий. Однако даже их вдумчивый анализ позволяет выявить очень важные детали. К примеру:

а) в показаниях всех свиде-

ХУТОРСКОМУ ДОМУ КУЛЬТУРЫ В АДЫГЕЕ ПРИСВОЕНО ИМЯ АЙКАЗА ЗАКАРЬЯНА

Имя известного исполнителя на армянском музыкальном инструменте кыанче Айказа Мкртичевича Закарьяна присвоено Дому культуры хутора Пролетарский Майкопского района Республики Адыгея. Как сообщает Информационный Центр газеты армян России "Еркрамас", это слу-

чилось после соответствующего решения хуторского схода и Совета депутатов Майкопского района.

Торжественное мероприятие, посвященное этому событию, началось с митинга во дворе Дома культуры, после чего продолжилось культурной программой в концертном зале. Помимо выступлений армянских

детских коллективов и гостей, представлявших культуру адыгов и славян, в ходе праздничного вечера состоялось чествование ветеранов первого состава этнографического ансамбля "Тртрук", созданного Айказом Закарьяном более 30 лет назад. Как отмечалось, данный коллектив был известен далеко за пределами родного хутора, побывав с выступлениями в Москве и Армении.

На мероприятии присутствовали и представители районной администрации, отметившие вклад Айказа Мкртичевича развитие культуры. Будучи не профессиональным музыкантом, Айказ Закарьян был чрезвычайно талантливым человеком и по праву считается основоположником культуры в хуторе Пролетарском.

Отметим, что хутор Пролетарский был основан в 1923 году и армяне, проживающие здесь, являются потомками выходцев из Западной Армении, чудом спасшихся от гибели в годы Геноцида 1915 года.

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՂՎԻՆԻ ՆԱՐԱՆԳԻ ԽՈՓԱՅԻ ԵՎ ԲՈՐՉԿԱՅԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄՇԵՆԱՐԱՅԵՐԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՆԵՐ

ԹԵՍԱԼԻՆ ՇԱԽՁԵՒՆ ՀԵՔԻՅԱՆ

Իմ մարդ՝ Թեմալին Շախձեւն, շադ իր գեղիք մեն էր, շադ էնթեսան գեղիք մեն էր: Եսրի էրսուն-էրսունուիհնաց դարի առաջ մեկ օր մէ Խովհայի ծիափնիյուս փանքա գերբա: Անդադ ախչիգ մէնուրէ նեսրած գէլի մասային վասան, արչէրին բուլիքիյ փուր էնէլով ինչիմերք քիա գու, էգո մուշքարինուն փանիկ գէնա: Իմ մարին սիրան քա անա, մէնուր ախչիգ իմ մարին.

- Օ՛հ, շադ թարեցա ասօր, քիչ մէ գունզան, մամի, - գասա:

Են չափէ իմ մարդ մէնուր ախչըգօնն գասա քա.

- Թուն նեսրած դադէր հ՞նչ թարեցար, քում էրքա չէս, ախչի գիյէ չէս, արդ էրքա չէս, գալքովէ չայ գիյէ չէս, փատ գիյէ չէս, նեսրած էս մասային վասան, հ՞նչ թարեցար, գասա:

Մէնուր ախչիգ իմ մարին փուր գէնա, ծիձադի գու ու հարցենա գու.

- Մօրքուր, թուն քանի՞ դարեգան՝ էս: Իմ մարդ վաթսուն դարեգան էր ան չայէ, ամա վաթսուն ասուչէ միթքէ քալ չի, գասա քա.

- Յարալ էլլի, իսսուն գամ, դաս ալ վերան:

*Տարածված են նաև իմարդ, առավել շատ՝ ինայէ ծեւերը:

**Առավել տարածված է դասագան նկը:

Ասացող՝ ՀԵՔԻՅԱՆ ԱՐՉՈՒՅԵՔ՝
ծնվ. 1963թ. Բենալիքաշա
(նախկին Մաքրիյալ) ավանում

ԹԵՍԱԼԻՆ ՇԱԽՁԵՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

(Թարգմանություն)

Իմ մարդ՝ Թեմալին Շախձեւն, մի շատ այնպիսի՞ կին էր, մի շատ հետաքրքիր կին էր: Սրանց երեսուն-երեսունիհնաց տարի առաջ, մի օր Խովհայի կենտրոն³ քանկ է գնում: Այստեղ աշխատավագուհին⁴ նստած է լինում սեղամի⁵ նոտ, առջկի թղթերին

նայելով՝ ինչ-որ բաներ է գրում, եկող հաճախորդների գործերն է անում: Իմ մոր հերթը որ գալիս է, աշխատակցուիհն իմ մորը.

- Օ՛հ, շատ հոգմեցի այսօր, մի քիչ սպասիր, մայրիկ, - ասում է:

Այս ժամանակ իմ մայրն աշխատակցուիհն ասում է:

- Ուու նստած տեղու ինչո՞ւ հոգմեցիր, գոյն չես գնում, գնուադր չես կրում, արտ չես գնում, կողովով թեյ չես կրում, փայս չես կրում, նստած ես սեղամի նոտ, ինչո՞ւ հոգմեցիր, - ասում է:

Աշխատակցուիհն նայում է իմ մորը, ծիծաղում է ու հարցոնում:

- Սրաքուր, դու քանի՞ տարեկան ես:

Իմ մայրն այն ժամանակ վաթսուն տարեկան էր, բայց վաթսուն բազո՞ւ չի հիշում, ասում է:

- Համենայն դեպս⁷ հիսուն կամ, տասն էլ վրան:

.....

¹ Հեքիյան՝ պատմություն, բարի փոխարեն հաճախ ասում են փան, որն ունի մի շարք

իմաստներ, տվյալ դեպքում՝ դեպք, դիպվա:

² Բնագրում՝ իջ - օժանդակ քառ, որը խոսք մեջ գործ է ածանդակ քառ, որը խոսք մեջ գործ է ածանդակ այն քառի փոխարեն, որը խոսք մեջ այդ պահին չի հիշում կամ չի ցանկանում հիշատակել կամ չգիտի:

³ Բնագրում՝ ծիյափ, որը նշանակում է շուկա, առևտուրի կենտրոն, բաղաքի կենտրոնական, վաճառաշահա հատված: Կարում են՝ ծագել է ծովի ափ բառապակցությունից, քանզի լեռնային գյուղերում ապրուները շուկա գնաւու ի համար իշում են քաղաք, իսկ քաղաքները ծովի ափին են, այդ հոկ պատճառով երբեմն կիրավում է նաև քաղաք իմաստով:

⁴ Բնագրում՝ ախչիգ մէնուր-մէնուր փոխառվական է բուրքերներից, նշանակում է պետօնաայունություն:

⁵ Բնագրում՝ մասս-փոխառվական է բուրքերներից, նշանակում է սեղան, պաշտօնաատեղի, բաժանմունք:

⁶ Բնագրում՝ վաթսուն ասուշ-բառացի՝ վաթսուն ասելը, ինչպես են վաթսուն ասում:

⁷ Բնագրում՝ հարալ-փոխառվական է բուրքերներից բարից, որը նշանակում է ամեն դեպքում, համենայն դեպս, անպայմանորեն, հավանականությամբ, հավանաբար:

ԶՈՒԳԱՔ*

աղավ: Լերին նոր մօրա էլլած էր՝ թուրի զիլ:

Զուգակ գենգերա գու
Լերին բումին մէչ,
Զօնգաք գենգերա գու
Լերին բումին մէչ:

*զօնգաք բառը արտասանում են նաև զօնգագաղա:

Ասացող՝ ՆԵԶՈՒԹ ԶԱԲՄԱՔ՝
ծնվ. 1986թ. Բորչկայի գավառի
Չայլը գյուղում:

ԶԱՍԳԱԿ

(Թարգմանություն)

Մի տարի Բիլիթլան յայլայում կովերին գողանում ու ուտում էին: Մենք էլ վախեցանք, որ մեր կովերն էլ կզորանան: Ինչո՞ւ բաներ շինենք, ասացինք, գորերի համար: Յայլայում մեր տունը գոմի վերևուն էր: Մենք պարանի ծայրին զանգակ կապեցինք, տան մեջ կախեցինք, պարանի մի ծայրն էլ գոմի դրանք կապացինք: Որ գոմի դրանք բացվում էր, զանգակը զնզնագում էր: Եկող-զնզնացը պարան քաշում էր: Դրանց հետո մեր զանգակը դրան զանգ դարձավ: Յայլայում նոր մոդա էր դրան եկել դրան զան:

Կարսան զնզնագում է
Յայլայի գոմի մեջ,
Զանգակը զնզնագում է
Յայլայի տան մեջ:

ԵՐԳ

ԲԵՇ ԳԵՆԻՍ Երգում է Բելզին Զիվելեքը

Քեզի շադ գաադինցա,
Իս փօլօր էգու չէ՞ս թա,
Իդա էրգէն բօյովէտ
Զաքէ դէսէվող չէ՞ս թա:

Բէտ գէնին ու բէտ գէնին,
Իսա անդէր աշխային
Յալքար յէս ա դէսնօր ուն
Իմ սէվդային աշվէնին:

Քեզի ամա էլլոր ուն
Լերնօրուն բարաքն ի վէ,
Ասու ուն ու ասօր ուն
Յազ էնուշէ շադ սօյ ա:

ՍՊԱՍՈՒՄ ԵՄ

(Թարգմանություն)

Քեզ շատ կարուտեցի,
Այս կողմերը չէ՞ս գալու,
Այդ երկար հասակովէ
Երբսէ չէ՞ս երևալու:

Սպասում են ու սպասում են,
Այս անտեր աշխարհում
Գուցէ ես էլ տեսնելու են
Իմ սիրածի աշքերը:

Քեզ համար ելնելու են
Լեռների* զառիթափն ի վէր,
Ասելու են ու ասելու են՝
Սիրելը շատ լավ է:

*Խովհայի խոսվածքում լէր բառ ունի և
լեռ, և յայլա իմաստը:

ԳՈՂՈԲ ԲԵՇ ԷՆՈՒՅԵ

Ավալէ արդիյէ թօրիսէ գէնէնի լառստ դէնգէ գունի: Լառստ բէտ էնուչի ամա էնմէն օքի արդուն գօյօր շիմ գունի: Լառստ մնձանար, արչէ ուղա օ դէյի, էնմէն օքի ույինէ արդն ի վէ գօյօր բէտ էնուչ գտրապ: Զօմիւն լուս դէվուչի ամա փօրլիքա գէնէնի: Խէ-խնջալով, գօնէլով արշան վախալօվ արդէ քէլէնի: Լառստ հասի գուր, քաղէ գունի: Միլլաք գալաքնիօվէ լառստ գիյէ գունի գօյօրնիյուն: Լառստին գօրէշաք գունչուլ գէնէնի: Անդի հէլէվ լառստ փարա աղավ օչ, միլլաք գէրավ աղին, չայ դէնգտէնի: Սո-նիզ դայի արդիյէ թօրմայի գաղին դէնգտէնի, չայ դէնգտէնի: Ավալէ թօրիսէ Սարիբէն թէլօխէ թէլէր, աման գատէնի, հիմի Սարիբէն դէնտէնի չի, էնմէն դադ աղած աշխատեցի աղած գատէնի, համար գատէնի գատէնի գատէնի:

Արդին թէլօխ թօրիս ունիմ,
Արշէն ամա շուն ունիմ,
Ղարաք ակը դարաքքը
ԲեՇ էնուչի հալ չունիմ:

Ասացող՝ Իհամ Յըլմազ՝ ծնվ. 1986թ.
Բորչկայի գավառի Չայլը գյուղում:

ԳՈՂՈԲ ՀՍԿԵԼԸ²

(Թարգմանություն)

Ճնում արտերը թօրիսվ³ մշակում էին, եգիպտացորեն էին տնկում: Եգիպտացորենը հսկելու համար ամեն ոք արտում գորոր էր իմ շինում: Եգիպտացորենը երբ աճում էր, ոք արջ չուտի, ամեն ոք բարձրանում էր իր արտը՝ գորոր հսկելու: ճանապարհն լուս տալու համար ճրագ^{4</sup}

